

Олег КШАНОВСЬКИЙ,

orcid.org/0000-0002-2862-3248

доктор філологічних наук, професор,

провідний науковий співробітник

Інституту мовознавства імені О.О. Потебні

Національної академії наук України

(Київ, Україна) *kshanovski@gmail.com*

ТИПОЛОГІЯ ВЖИВАНЬ І СЕМАНТИЧНИХ ПЕРЕХОДІВ ЛЕКСЕМ НА ПОЗАЧЕННЯ ТОВЩИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ, ПЕРСЬКІЙ ТА АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ МОВАХ

У статті побудована лексична типологія прототипових (предметних), розширених (непредметних) та метафоричних уживань прикметників та відад'єктивних іменників сучасних української, перської та азербайджанської мов за допомогою семантичної метамови. Її головними компонентами є: **спостерігач** (людина завжди описує дійсність із якогось пункту спостереження); **вертикальність** (визначає позицію об'єкта за відношенням до поверхні Землі та є орієнтованою на стандартну позицію людини); **поверхня** (характеризує об'єкти з виокремленими, видимими межами); **фасад** (перед, лице) і протилежний йому **тильний бік** (тил, зад) об'єктів (пов'язані з уявленням про зовнішній вигляд людини (перед=лице) та керунком його руху (людина йде вперед); **внутрішність** (для людини є необхідним у кожному моменті відчувати себе в певному пункті простору: близько / далеко, тут / там, в / поза та под.); **порожнє / повне** (категорії опису об'єктів у формі контейнерів); **контейнер**, або **вмістилище** (ознака «вмістилища», або «включення», ґрунтується на фундаментальній властивості сприйняття людиною відношень включення одного об'єкта в інший, або відношення вмісту та вмістилища); **межі** (уявлення про простір містять й певні видимі (!) межі, оскільки безмежних для нашого сприйняття просторів не буває); **тло** (воно може сприйматися зором (слід, буква) або ж бути присутнім у свідомості, коли предмет порівнюють з однорідними, **частина / ціле**, **множина, маса / дискретні** (раховані) об'єкти. Єдина методика паралельних описів допомогла, по-перше, виявити три типи прототипових (предметних) уживань лексем на позначення товщини: 1) на позначення топологічного типу «шпилі», «стрижні», «мотузки»; 2) топологічного типу «пластини» і 3) топологічного типу «м'які» ємності. По-друге, виявлені два регулярних семантичних переходи в досліджуваних мовах: «шпилі», «стрижні», «мотузки» – «пластини»; «пластини» – «м'які» ємності. Настільки експліцитний опис (у ньому явно вказано на умови реалізації кожної форми) дає змогу створювати високоякісні словники і граматики досліджуваних мов.

Ключові слова: лінгвістична типологія, лексична і семантична типологія, полісемія, метафора, метонімія, прикметники розміру, відад'єктивні іменники розміру.

Oleg KSHANOVSKY,

orcid.org/0000-0002-2862-3248

Doctor of Philological Sciences, Professor,

Leading Scientific Researcher

O.O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine) *kshanovski@gmail.com*

USAGE AND SEMANTIC SHIFTS TYPOLOGY OF THE DIMENSIONAL WORDS OF THICKNESS IN UKRAINIAN, PERSIAN AND AZERBAIJANIAN

In the article the lexical typology of prototype (objective), extended (non-objective) and metaphorical usages of adjectives and adjective nouns in the modern Ukrainian, Persian and Azerbaijani languages is constructed using the semantic metalanguage. Its most important components are: **the observer** (an imaginary one), who is joined mentally to the participants of the situation by the speaker; **verticality** (determines the position of the object with regard to the Earth surface and is oriented at the standard human stance); **surface** (characterizes the objects with distinctive, visible contours); **front side**, (forepart, face) and its opposite **back side** (rear, back) of objects are connected with the idea of human appearance (front=face) and the direction of movement; **interiority** (it is essential for a person to feel oneself at a particular point in space: near/far, here/there, inside/outside, and the like); **emptiness/fullness** (the categories to describe objects in the shape of containers); **container** (or receptacle); **boundaries** (the ideas of space always include certain boundaries); **background** (actual or imaginary); **part/whole, plurality, mass/discrete** (countable) objects. The same (identical) method of parallel descriptions in these languages allowed, first, to identify the three main types of usages

of lexemes with the meaning of thickness: 1) to describe the topological type of «rods», «spires» «ropes»; 2) to describe the topological type of «plates»; 3) to describe the topological type of «soft» container. Second, two regular semantic shifts in the studied languages were identified: 1) «rod», «spire», «rope» – «plate»; 2) «plate» – «soft» container. Such an explicit description (it clearly indicates the conditions for the implementation of each form) allows us to create high-quality dictionaries and grammars of the studied languages.

Key words: linguistic typology, lexical and semantic typology, polysemy, metaphor, metonymy, dimensional adjectives, dimensional adjective nouns.

Постановка проблеми. В усіх опрацьованих на сьогодні глобальних комбінованих мовних типах (типологія порядку слів Дж. Грінберга, контенсивна типологія Г. А. Клімова, типологія вершинного / залежного маркування Дж. Ніколс, синтаксична типологія О. Є. Кібрика, а також класична морфологічна типологія) не представлений лексико-семантичний складник. Усебічне ж дослідження лексичної семантики на предмет виявлення типологічно релевантних ознак обов'язково приведе до встановлення закономірного зв'язку між лексикою та іншою частиною універсальної граматики. Ця обставина й спричинила інтенсивний розвиток в останні роки лексико-семантичної типології, метою якої став пошук, виявлення і пояснення типологічно суттєвих ознак у сфері лексичної семантики (див.: Kortjevskaja-Tamm, Vanhove, Koch, 2007), оскільки саме такі ознаки (кожної окремої мови) у своїй сукупності становлять частину універсального лінгвістичного набору ознак людської Мови (про актуальність створення метамови семантичного опису та про невирішеність проблеми її створення див. Kortjevskaja-Tamm, Vanhove, Koch, 2007: 180; Fintel, Matthewson, 2008).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розмір є традиційним об'єктом сучасної лінгвістичної семантики, а також однією з найпопулярніших тем лексичної типології. Наріжним моментом у дослідженні цієї групи лексики є те, що при кількісному протиставленні виходять не з якихось абсолютних ступенів ознаки, а з кількості ознаки більшої чи меншої за певну середню, нормальну, еталонну величину в певному класі речей. Тож прикметники розміру передбачають у тлумаченнях своїх значень предмет. Однак аналіз функціонально-відображувальних (ономасіологічних) зв'язків більш ніж 400 уживань українських та перських прикметників розміру в межах ад'єктивно-субстантивних словосполучень виявив, що об'єм цих зв'язків суттєво коливається: від **вузької об'єктної сполучуваності** (*кишеньковий, куций, малорослий, приземкуватий, малометражний, жирний, тлустий* (про людей, тварин), *низькостеблій* (про рослини), *маломірний, повномірний* (про взуття), *портативний* (про радіоприлади), *вузькоколісний* (про залізницю), *додільний* (про сорочину або одягину на зразок сорочки)),

до дуже **широкої**. Так, *великий, широкий, низький* можуть сполучатися з іменниками різних референтних класів: «люди», «тварини», «рослини», «будівлі», «одяг», «меблі», «артефакти», «натурфакти» та ін. Перелічені групи іменників, об'єднані можливістю мати те саме означення, не відповідають ні так званим «природним підкласам», ні підкласам «предметних» і «предикатних» імен, проте, навпаки, становлять змішані стосовно до цих категорій групи.

У свій час Леонард Талмі (1983) запропонував відмовитися від геометричного «вимірювання» об'єктів та їх біологічного класифікування. Автор вважає, що мова оперує не шкільною геометрією об'єктів, а їх повсякденною топологією. Тобто носій мови уявляє собі вертикально витягнуті предмети – «шпилі» (*вежа, дерево*); піднесені над поверхнею «опори» (*сидіння, стіл*); предмети, що постійно перебувають над поверхнею, основою (*гілка, хмари*); витягнуті предмети жорсткої конфігурації – «стрижні» (*дошка, нігті*); шнуркоподібні предмети (*волосся, шия*); речовини (*сніг, вода*); «контейнери» (*таз, озеро*); об'єкти, що розташовані в глибині (*коріння*); «пластини» (*плита, килим*); «м'які» ємності (*черевко, гаманець*); «поверхні» (*стіл, спина*); «безмежні» простори (*море, степ*); «отвори» (*щілина, труба*); «безформні» об'єкти (*пляма, квадрат*). Окрім форми, для зарахування об'єкта до певного топологічного типу, суттєвим також є його орієнтація в просторі (див. Lang, Carstensen, Simmons, 1991). У межах цього підходу сформувалася власна метамова (спостерігач, вертикальність, поверхня, фасад і тильний бік об'єктів, внутрішність, порожнє / повне, контейнер, межі, тло, частина / ціле, множина, маса / дискретні (раховані) об'єкти, люди та частини тіла людини). Для виявлення цих закономірностей у межах лексичної, або лексико-семантичної, типології сформувалося, так би мовити, дві дисципліни з дуже близьким науковим апаратом. Вони мають різні назви, проте нерідко в спеціальній літературі їх не диференціюють. Однією з них є **лексична**, або лексико-семантична, типологія, де об'єктом є слова конкретних мов, для яких визначається розподіл семантичного матеріалу. Іншою – **семантична типологія**, де об'єктом є пари значень, що виявляють концептуальну суміжність. Слова при такому підході лише реалізують семантичний перехід.

Мета і завдання. Нашою метою є проведення дослідження в межах двох названих підходів: спершу на основі семантичної метамови провести паралельний опис лексем на позначення товщини в зазначених мовах та, як результат, побудувати лексичну типологію їх вживань; далі, на основі цих даних побудувати типологію семантичних переходів лексем на позначення товщини в зазначених мовах (стаття є продовженням дослідження автора (див. Кшановський, 2021, 2022, 2023) про семантичну типологію концепту *ВЕЛИЧИНА*).

Виклад основного матеріалу. Матеріалом дослідження послуговували понад дві тисячі мінімальних контекстів (словосполучень) прикметників та іменників сучасних української, перської та азербайджанської мов зі значенням величини, визначених за результатами сумарного аналізу тлумачних словників цих мов, матеріалу спеціальних розвідок, різножанрових текстів, а також результатів опитування інформантів – носіїв зазначених мов.

Прототипові (предметні) контексти. Прототиповою ситуацією для цієї групи прикметників є опис не скерованого щодо погляду глядача ненайбільшого виміру об'єкта. В українській мові прикметником, що описує такий вимір, є *товстий*. Йому притаманні три типи вживань:

– для опису «шпилів», «стрижнів», «мотузок»: *товстий спис, ніс, канат, людина, товсті губи*;

– для опису «пластин»: *товстий мур, шар (чогось), зошит, панцир, товсте скло, полотно, товста тканина*. Зазвичай для таких об'єктів товщина є єдиною функціонально вартісною протяжністю.

«Шпилі», «стрижні» та «мотузки», з одного боку, та «пластини», з іншого, мають тісний онтологічний зв'язок. Так, при зменшенні довжини чи ширини «пластини» до величини її товщини «пластина» перетвориться на брусок, а товщина стане об'єднаним розміром, аналогічним притаманній «шпилям», «стрижням» та «мотузкам» ненайбільшій (другій за величиною) протяжності.

– для опису «м'яких» ємностей: *портфель, папка, гаманець*. *Товстий* у цих прикладах описує їхню ненайбільшу та, зазвичай, єдину функціонально вартісну в подібній комунікативній ситуації протяжність.

«М'які» ємності та «пластини» мають тісний онтологічний зв'язок. Так, наприклад, *папка* взагалі за формою є пластиною, однак вона (на відміну від «пластин») має здатність змінювати найменшу протяжність.

Синонімом *товстий* в усіх трьох типах уживань виступає прикметник *грубий*: *канат, лом,*

сукно, книжка, зошит. Однак, на відміну від *товстий*, у його семантиці якісно-оцінний компонент (з негативним забарвленням) набагато переважає просторово-кількісний (пор. іменник *грубість*): *грубе черево* (навіть не живіт), *грубі пальці* (товсті та негарні), *груба папка або портфель* (негарні, оскільки їх вміст набагато перевищує допустимий обсяг). Крім цього, *грубий* має ще одне значення – 'великий на тлі сукупності однорідних' (див. Кшановський, 2023), через що деякі контексти демонструють семантичну нерозчленованість уживань: *груба вовна, грубий смух* (де товщина досягається сукупністю окремих великих елементів).

Антонімом *товстий* в усіх типах уживань виступає *тонкий*: *тонкий ланцюжок, тонкі вуса, уста, кружальця лимона, тонка рука, свічка, крига, шкіра, папка*.¹ Антонімом *грубий* лише в першому типі вживань є так само оцінно та експресивно забарвлений прикметник *худий*: *худі пальці, ноги, щоки, худі пані, худе лице, худий вогник*.²

У перській мові близьким відповідником *товстий* є *koloft*. Йому притаманні два типи вживань:

– на позначення «шпилів», «стрижнів» та «мотузок»: *tane-ye boland va koloft-e derakhti* 'високий, товстий стовбур дерева', *lab-e koloft* 'товсті губи', *gardan-e koloft* 'товста шия', *sebil-e koloft* 'товсті вуса', *kamar-e koloft* 'товста талія';

– на позначення «пластин»: *pārche-ye koloft* 'груба тканина', *pust-e koloft* 'товста шкіра', *kāqaz-e koloft* 'товстий папір', *ājar-e koloft* 'товста цегла'.

Синонімом *koloft* в обох типах уживань є оцінно та експресивно забарвлений прикметник *zakhim*: *jedāre-ye zakhim-e dig* 'грубі стінки казана', *abr-e zakhim* 'грубі (набрякли перед дощем) хмари' (прагматично-вишуканий контекст), *harf-e zakhim* 'літери, накреслені грубими лініями', *pārche-ye zakhim* 'груба матерія', *qāli-ye zakhim* 'грубий килим'.³ Саме цей прикметник вживається:

– на позначення «м'яких» ємностей: *puše-ye zakhim* 'груба папка', *kif-e zakhim* 'грубий портфель'.

¹ У поодиноких випадках, коли прагматика комунікативної ситуації не потребує антоніма, *тонкий* не утворює антонімічної пари з *товстий*: *товстий живіт* – ? (*плаский живіт*, або *немає живота*).

² Ця лексема має обмежений функціонально-відображувальний потенціал і сполучається лише з іменами на позначення людей, тварин та частин їх тіла.

³ На позначення об'єктів цих топологічних типів іноді вживається прикметник *dorosht*. Однак він описує не протяжність об'єктів, а їх тип: *lebās-e/ĵāme-ye dorosht* 'грубий одяг з товстої тканини', *kharge-ye dorosht* 'груба, дешева одяжина з грубої тканини; рам'я', *pust-e dorosht* 'груба, шорстка шкіра', *pelās-e dorosht* 'товстий, груботканний килим', *harf-e dorosht* 'літери, написані жирним шрифтом' (поліграфічний термін). Те саме стосується прикметника *bozorg*: *rūde-ye bozorg* 'товста кишка (анатомічний термін)' (див. Кшановський, 2023).

Антонімом *koloft* і *zakhim* в обох типах уживання виступає прикметник *nāzok*: *kalamtu-ye nāzok* ‘тонкий пензлик’, *rishe* ‘шнурок’, *shākhē* ‘гілка’, *angushthā* ‘пальці’, *andām-e nāzok* ‘тонкий (гарний) стан, тіло’, *kamar-e nāzok* ‘тонка талія’, *kāqaz-e nāzok* ‘тонкий папір’, *shishe* ‘скло’, *tige* ‘лезо’, *parde* ‘покривало’, *bokhār-e nāzok* ‘тонкий (не густий) туман’, *qobār-e nāzok* ‘тонка імла’ (прагматично вишукані контексти), *jāme* ‘одяг’. Прикметник *nāzok* має сильне якісно-оцінне забарвлення: *lab-e nāzok* ‘тонкі, ніжні губи, гарний ротик’. Антонімом *koloft* і *zakhim* у першому типі вживань виступає прикметник *bārik*: *mile-ye bārik* ‘тонкий стрижень’; *andām-e bārik* ‘тонкий станом, худий, худорлявий’ (книжн.), *rude-ye bārik* ‘тонка кишка’ (анат.), *reshtehā* ‘макарони’ (наприклад, спагеті), *botri – zarf... bā gardan-e bārik* ‘Пляшка – посуд... з тонким горлом’ (дефініція в словнику), *qeytān* ‘шнур’, *shākhē* ‘гілка’, *pāhā* ‘ноги’, *tu* ‘волосся’, *abru-e boland va bārik* ‘довгі тонкі брови’. Для опису людей, тварин та частин їх тіла вживається прикметник *lāqer*: *surat-e lāqer* ‘худе обличчя’, *andām-e lāqer* ‘худе тіло, стан’, *asb-e lāqer* ‘худа коняка’.

В азербайджанській мові близьким відповідником українських *товстий* та *грубий* є *qalın*. Йому притаманні три типи вживань:

– для опису «шпилів», «стрижнів» та «мотузок»: *qalın nızə* ‘товстий спис’; *qalın ip* ‘товста мотузка’;

– для опису «пластин»: *qalın xalça* ‘грубий килим’; *qalın şüşə* ‘товсте скло’; *qalın corab* ‘грубі шкарпетки’;

– для опису «м’яких» ємностей: *qalın portfel* ‘грубий портфель’, *qalın qovluq* ‘товста папка’, *qalın cüzdan* ‘грубий гаманець’.

Синонімом *qalın* в усіх типах вживань може виступати прикметник *yoğun*, функціонально-відображувальний потенціал якого обмежено частинами тіла: *yoğun barmaqlar* ‘товсті/грубі пальці’.

Антонімом *qalın* в усіх типах уживання є прикметник *nazik*: *nazik gövdə* ‘тонке стебло’; *nazik dilim yemiş* ‘тонка скибка дині’, *nazik qovluq* ‘тонка папка’.

Розширені контексти. У сучасній українській мові в розширених контекстах *товстий* та *грубий* представлені поодинокі і лише у вживаннях за другим типом – «пластини»: *товсте/грубе накладання, відкладення, нашарування*, які конкурують з предметними вживаннями, оскільки накладання та нашарування можна розуміти і як відпредметні імена, і як предметні.

Крім цього, у спеціальних термінологічних контекстах представлено вживання прикметників

грубий і *тонкий*: *грубі вимірювання, грубий голос* (низький), *тонкий голос* (високий).

Синонімів у розширених контекстах *товстий* та *грубий* не мають.

Антонімом до *товстий* та *грубий* у розширених контекстах виступає прикметник *тонкий*: *тонкі нашарування, тонкі вимірювання, тонкий голосок*.

У перській мові в розширених контекстах дуже рідко вживаються обидва прикметники: *sedā-ye koloft* ‘гучний, такий, що заважає, голос, звук’, *rosubāt-e zakhim* ‘товсті відкладення (геологічні)’.

Синонімів у розширених контекстах *koloft* і *zakhim* не мають.

Антонімом до *koloft* і *zakhim* у розширених контекстах виступає прикметник *nāzok*: *āvāz-e nāzok* ‘тонкий голосок’, *sedā-ye nāzok* ‘тонкий приемний звук’, *vakht-e nāzok* ‘вузький час (недостатня кількість)’ (пор. укр.: *вузькі часові рамки*).

У сучасній азербайджанській мові прикметники *qalın* і *nazik* в розширених контекстах також виступають украй рідко: *qalın geoloji yataqlar* ‘товсті (геологічні) відкладення’, *nazik səs* ‘тонкий голосок’, *əhalinin nazik təbəqəsi* ‘тонкий прошарок населення’.

Метафоричні контексти. У сучасній українській мові особливістю прикметників *товстий* та *грубий* є те, що вони майже не вживаються в метафоричних контекстах, пор. одиничні приклади: *груба помилка* (як щось помітне, значення – ‘великий на тлі сукупності однорідних’ (див. Кшановський, 2023)), *грубе насильство* (як щось накинуте, тип «пластини»). Це пояснюється, на наш погляд, тим, що товщина сама по собі є достатньо рідкісним, притаманним не багатьом об’єктам, виміром, тому більш частотні та вживані просторово-кількісні прикметники перебирають на себе метафоричний опис об’єктів.

Натомість широко вживається прикметник *тонкий*: *тонкий туман* (книжн.), *тонке дзижчання, тонкі пахоці, тонкий натяк, тонкий дослідник, дипломат, знавець, тонка душевна організація, тонкий аналіз, тонкий тактовний мужчина, тонкий слух, зір, нюх, тонка прохолода, тонке тепло* (книжн.), *тонка справа, гра, робота*. У цих сполученнях *тонкий* позначає таку субстанцію, яка, окрім відображення високого рівня майстерності, є ледь відчутною, таку, яка вимагає певного рівня розвитку почуттів та душевних якостей, щоби її помітити.

У перській мові в одиничних метафоричних контекстах виступає прикметник *koloft*: *harf-e koloft* ‘грубі, такі, що зачіпають гідність, слова’,

matalak-e koloft ‘грубий, невдалий жарт’, *pārti-ye koloft* ‘впливова партія’, *ādam-e koloft* ‘важлива, впливова людина’, *mard-e koloft* ‘заможна людина’.

Натомість широко вживається в метафоричних контекстах антонімічний до *koloft* і *zakhim* у прототипових предметних контекстах прикметник *nāzok*: *kār-e nāzok* ‘тонка робота’, *shoqli bozorg va nāzok* ‘велика і ювелірна робота’, *gusht-e nāzok* ‘ніжне м’ясо (що швидко готується)’, *qazā-ye nāzok* ‘ніжна, легка страва’, *del-e nāzok* ‘ніжне добре серце (що швидко розуміє й переймається почуттям, болем)’ *kho-ye nāzok* ‘ніжний, лагідний характер’, *gol-e nāzok* ‘свіжі, ніжні, такі, що щойно розквітли, квіти’, *dāru-ye nāzok* ‘свіжі ліки’, *bache-ye nāzok* ‘слабка, хвороблива дитина’.

Також широко у метафоричних контекстах представлено антонімічний до *koloft* прикметник *bārik*: *nokte-ye bārik* ‘тонке місце, влучний момент’; *sokhanhā-ye bārik* ‘точні, влучні слова’; *ra’u-ye bārik* ‘точний, влучний вибір’; *andishe-ye bārik* ‘точна, влучна думка’; *fekrat(hā)-e bārik* ‘точні, стислі думки’; *nokte-ye zarif va bārik* ‘вузькі місця, тонкі місця, неоднозначно зрозумілі (в поезії, тексті, змісті)’; *mowqeiy(yat)-e bārik* ‘критичний момент(и)’.

У сучасній азербайджанській мові в метафоричних контекстах прикметники *qalın* і *nazik* практично не виступають.

Відад’єктивні імена. В українській мові відад’єктивне ім’я *товщина* вживається виключно в предметних контекстах на позначення перших двох топологічних типів об’єктів: *товщина стовбура, асфальту*.

У перській мові відад’єктивні іменники *kolofti* і *zakhāmat* так само уживаються виключно в предметних контекстах: *zakhāmat-e bārike* ‘товщина смужки’.

Антонімом до них може виступати іменник *nāzoki*, який у предметних контекстах має дуже обмежене вживання (майже винятково в лексикографії). Натомість, має широке вживання в метафоричних контекстах: *nāzoki-ye afkār* ‘витонченість думок’, *nāzoki-ye qalb* ‘лагідність серця’.

В азербайджанській мові відад’єктивні імена зі значенням товщини мають обмежену сферу використання.

Усе сказане можна схематично підсумувати в такому вигляді (табл. 1).

На основі представленої лексико-семантичної типології можна побудувати типологію семантичних переходів лексем на позначення висоти в досліджуваних мовах. Саме поняття семантичного переходу є способом відображення того факту, що певні два смисли не випадково виражені в певній мові тим самим словом – чи то синхронно, у формі двох значень полісемічного

Таблиця 1

Контексти	«шпилі», «стрижні», «могузки»	«пластини»	«м’які» ємності
Прототипові (предметні)	<i>товстий стовбур (дерева) / tane-ye koloft / qalın gövdə</i>	<i>груба тканина / pārche-ye kolofti / qalın parça</i>	<i>товста папка / puşe-ye zakhim / qalın qovluq</i>
Розширені (непредметні)		<i>товті відкладення / rosubāt-e zakhim / qalın yataqlar</i>	
Метафоричні	–	–	–

Таблиця 2

	Перська	Українська	Азербайджанська
Семантичні переходи			
ПРОТОТИПОВІ (ПРЕДМЕТНІ) КОНТЕКСТИ			
«шпилі», «стрижні», «могузки» → «пластини»	<i>tane-ye koloft</i> → <i>kāqaz-e koloft</i>	<i>товстий стовбур</i> → <i>товстий папір</i>	<i>qalın gövdə</i> → <i>qalın kağız</i>
«пластини» → «м’які» ємності	<i>pārche-ye zakhim</i> → <i>puşe-ye zakhim</i>	<i>товсте полотно</i> → <i>товста папка</i>	<i>qalın parça</i> → <i>qalın qovluq</i>
РОЗШИРЕНІ (НЕПРЕДМЕТНІ, МЕТОНІМІЧНІ) КОНТЕКСТИ			
	–	–	–
МЕТАФОРИЧНІ КОНТЕКСТИ			
	–	–	–

слова, чи то діахронно, у формі етапів семантичної еволюції. Наведений матеріал демонструє те, що спільні асоціації, які лежать в основі метафор і метонімії у різних мовах, найімовірніше глибоко вкорінені в людському досвіді та значною мірою не залежать від культури чи середовища (табл. 2).

Висновки. При міжмовному описі досліджуваної групи лексики ми відмовилися від традиційних структурних методик відтворення семантики лексики. Наш опис відповідає трьом важливим критеріям подання матеріалу в сучасних словниках. По-перше, на відміну від традиційної лексикографії, яка орієнтувалася на опис окремого слова як самостійного об'єкта дослідження, на перший план виходить представлення класів слів, об'єднаних за однією або кількома ознаками. По-друге, поруч із поданням змісту смислових та лексичних одиниць мови представлено семантичні зв'язки між ними. По-третє, опис відповідає принципу антропоцентризму, тобто є максимально орієнтованим на зручність сприйняття цього опису, а саме, врешті-решт, на наївне сприйняття. Інакше кажучи, опис відповідає найважливішій властивості – експліцитності, тобто коли в ньому явно

вказано на умови реалізації певної форми (тобто унаочнено те, що об'єднує і що розрізняє мови), коли за певним значенням ми можемо побудувати відповідну йому форму та певній формі приписати її значення (саме це й робить носій мови, коли говорить чи слухає). Такі результати дозволяють зробити два важливі висновки для подальших розвідок у галузі лексико-семантичної типології. По-перше, запропонований підхід і проаналізований матеріал дозволяє будувати прозору та струнку пояснювальну типологію вживань у різних мовах лексем не лише з просторово-кількісним значенням. Така методика може бути застосована до будь-яких груп лексики: конкретної, абстрактної, самостійної та службової. По-друге, оскільки, лексико-семантичні підсистеми розміру неблизькоспоріднених мов демонструють вражаючий паралелізм типології сполучень своїх членів з топологічними типами об'єктів, а також дивовижну логічність та послідовність правил розширення базових значень елементів підсистем, таку методику можна застосовувати не лише в типологічних студіях, а й у дослідженнях окремих найрізноманітніших мов світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кшановський О. Типологія вживань і семантичних переходів лексем на позначення висоти в українській, перській та азербайджанській мовах. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія»*. 2021. Вип. 45. 221–239.
2. Кшановський О. Ч. Типологія вживань і семантичних переходів лексем на позначення ширини в українській, перській та азербайджанській мовах. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*: зб. наук. праць. Дрогобич. 2022. № 17. 64–70.
3. Кшановський, О. Типологія вживань і семантичних переходів лексем на позначення величини в українській, перській та азербайджанській мовах. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія»*, 2023, 53, 39–48.
4. Fintel K., Matthewson L. Universals in semantics. *The Linguistic Review*. 2008. 25. P. 139–201.
5. Koptjevskaja-Tamm M., Vanhove M., Koch P. Typological approaches to lexical semantics. *Linguistic Typology*. 2007. № 11. P. 159–185.
6. Lang E., Carstensen K.U., Simmons G. Modelling Spatial Knowledge on a Linguistic Basis. Theory–Prototype–Integration. Berlin, Heidelberg, New York: Springer–Verlag, 1991. 138 p.
7. Talmy L. How language structures space. Pick H., Acredolo L. (eds.). Spatial orientation: theory, research, and application. New York: Plenum, 1983. P. 225–282.

REFERENCES

1. Kshanovsky, O. (2021). Typolohiia vzhuvan i semantychnykh perekhodiv leksem na poznachennia vysoty v ukrain-skii, perskii ta azerbaidzhanskii movakh [Usage and semantic shifts typology of the dimensional words of height in Ukrainian, Persian and Azerbaijani]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Filolohiia» – Problems of Humanities. «Philology» Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Issue 45)*, (pp. 221–239) [in Ukrainian].
2. Kshanovsky, O. Ch. (2022). Typolohiia vzhuvan i semantychnykh perekhodiv leksem na poznachennia shyryny v ukrain-skii, perskii ta azerbaidzhanskii movakh [Usage and semantic shifts typology of the dimensional words of width in Ukrainian, Persian and Azerbaijani]. *Naukovyi visnyk Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia: Filolohichni nauky (movoznavstvo) – Research Journal of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. Series: Philological Sciences (Linguistics)*, 17, 2022. 64–70. DOI <https://doi.org/10.24919/2663-6042.17.2022.10> [in Ukrainian].
3. Kshanovsky, O. (2023). Typolohiia vzhuvan i semantychnykh perekhodiv leksem na poznachennia velychyny v ukrain-skii, perskii ta azerbaidzhanskii movakh [Usage and semantic shifts typology of the dimensional words of bigness in Ukrainian, Persian and Azerbaijani]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Filolohiia» – Problems of Humanities. «Philology» Series:*

a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 53, 39–48, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2023.53.5> [in Ukrainian].

4. Fintel, K., Matthewson, L. (2008). Universals in semantics. *The Linguistic Review*, 25, 139–201

5. Коптєвська-Тамм, М., Vanhove, M., Koch, P. (2007). Typological approaches to lexical semantics. *Linguistic Typology*, 11, 159–185

6. Lang, E., Carstensen, K.U., Simmons, G. (1991). *Modelling Spatial Knowledge on a Linguistic Basis. Theory–Prototype–Integration*. Berlin, Heidelberg, New York: Springer–Verlag

7. Talmy, L. (1983). How language structures space. In H. Pick, L. Acredolo (Eds.), *Spatial orientation: theory, research, and application* (pp. 225–282). New York : Plenum, 1983. P. 225–282.